

СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛУЦЬКОЇ КНИГИ 1560-1561 рр.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Віктор Мойсієнко (Житомир, Україна)

У статті проаналізовано структуру простого речення точно датованої та чітко локалізованої пам'ятки української мови – Луцької книги 1560 р. Виділено засоби ускладнення – відокремлені, уточнювальні члени, відзначено особливості синтаксичної організації простого речення в пам'ятці ділового стилю.

Ключові слова: синтаксис, просте речення, пам'ятка, діловий стиль.

The structure of the simple sentence accurately dated and clearly localized monuments of Ukrainian language - The Lutsk book 1560 year was analyzed in the article. The means of complications – detached, clarifying parts of speech were allocated, the syntactic features of a simple sentence in the monument of business style were noted.

Key words: syntax, simple sentence, monuments, business style.

Синтаксична організація Луцької книги значною мірою визначена характером самої пам'ятки: це текст урядово-канцелярського стилю. Способи та засоби поєднання слів, словосполучень і речень, виявлені в аналізованій пам'ятці, все виразніше демонструють тенденції до відображення живого тогочасного мовлення, хоч нерідко ще подибуємо давні синтаксичні конструкції. Як справедливо зауважують дослідники історичної граматики, вивчення діякронічного та синхронічного синтаксису має низку виразних особливостей. Сучасні синтаксичні конструкції, як правило, мають свої кореляти у відповідним чином структурно й інтонаційно оформлених висловлюваннях усного мовлення. Цей важливий взаємозв'язок синтаксичних явищ значною мірою втрачений для писемних пам'яток давньоукраїнської та староукраїнської мов [1: 7].

Зрозуміло, що в таких пам'ятках не може бути різноманіття речень за метою висловлювання і за інтонацією. Питальні, спонукальні та окличні речення виявлено поодинокі в окремих фрагментах справ: «А нас колко братии?» 23, «Колко печатєи в того листа приложонных, чии сут?» 56 зв.¹; пытала их: «Што за люди, а дла чого приехали?» 38; почал нам мовити: «Дла чого, деи, есте тут приехали во имєне мое увазыватися?» 2; «Дла чого через заруку, ѿт владу положоную, жону его збил, сторсовал?» 229. Питальна конструкція вибудовувалася не лише за допомогою питального слова (сполучника, частки, прислівника), але й нерідко частки *би*: спытал єми владника пїєи Свинуской Матєя: «Если бы што было которог схованя пїа Свинуского в дворе Новоселецкомъ?» 7 зв.; Пытал єми владника горуховского Станислава и ключника замкового Савы ѿ кїза Александра Кошєрского: «Где бы его мл был?» 44 зв.; И пытал их служебникъ пана Дубровского: «Ким бы ся ѿзывали?» 167; пыталсѧ владника его Стася ѿ пану Янє: «Где бы был?» 84; Пыталсѧ єми: «Естли бы был княз Вороницкии у дворе своем?» 37. Не менш оригінальними були й відповіді: *Он* пана свого поведил в Литвѣ 'він повідомив, що його пан у Литві' 84; *они* его в дворе быти поведали 'вони повідомили, що він у дворі' 37.

Великою різноманітністю виявів представлені в пам'ятці присудки. Прості дієслівні: просил пан Андрѣян Корован 47 зв., я ... боронити его будѣ 2 зв.; дієслівні складені: В чом пїа моего ... каждым правом хочу заступовати 52, ... мы, видячи таковыи кгвалт, мусили ємо вєждчати 89, которые, деи, за ними бѣчи не успели и втєкати не могли 160 зв. та ін.; складені іменні: я, деи, не винєн ни за кого терпѣти 2 зв.; каждыи маєт и повинєн будєт заруки заплатити 47 зв.; продажа моя вєчнє при mocy в кождого права захована и дєржана быти маєт 47 зв.; которые сѧ пану ключнику, малжонцє его, внуцє и

¹ Тут і надалі цифра після ілюстрацій вказує на аркуш оригіналу Актової книги Луцького замкового уряду 1560-1561 рр., яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. – Фонд 25, опис 1, справа 3.

служебником его стали были даваны 183 зв.; *кгвалт ... ест* обведены и осветчены 60, *которыи ... ест* подстаростим 174 та ін.

Дієслово-зв'язка в особовій формі (передовсім для вираження минулої дії) часто ще вживана при присудках: Для чого, *деи, есте тут* приехали 2 зв.; на то есми дал его *млсти ... сес мои лист* 47 зв.; просили есмо его *млсти пїа Василя* 48; Я ... давал есми его *млсти вижом служебника* 57; [Иван Борзобогатыи] *тымь в совитост ... ест* попал 69 зв.; дал ми *тот дом, в котором ма есте* нашли 75; я ... *естем в цѣлом розуме* 125, *которыи на мѣстцѣ пана Козинского ест* подстаростим 174, *которыи з давных и вечных часов всимь вобѣц значны и ведомы суг* 214. Водночас маємо багато прикладів написань, де такі зв'язки опущені, передовсім це стосується випадків, коли дієслово вжите у формі III особи: *Василеи Семашко самь, жона, дети и потомки его млсти волни люди ѡсажовати, ставы сыпати ...* 47; *Давал ему служебник его млсти пїа Николаев перво лист владовныи* 57 зв. Лише в поодиноких випадках та переважно в канцелярських зворотах використовує писар зв'язки в III особі однини й множини: на што, *деи, не толко же суг листы достаточныи* крулев их *млсти* 60, *кгвалт ... ест* обведены и осветчены 60, што *ширеи а достаточнеи ... ест* описано 58.

У заперечних конструкціях частки *не, ни, ани* переважно вживано перед усіма однорідними членами: *не заплативши мне истоты, ани совитости з ыменя моего* 12 зв.; *где жадное ѡселости ани волности не мает, ани мети может* 60; *Тот старець як вижа не дал, так и шкодцы имати не допустил* 79 зв.; *ѡ той влицы Татарской в мѣсте Луцком ведомости жадной не маємо ани есмо того слыхали* 215. Рідше частка стоїть лише перед одним із однорідних членів: *Иляш Несвецкий того боронити ани тоє шкоды искати не хочет* 257 зв.; а *торбы и ни листов его ему не ѡтдал* 260 зв. Якщо в реченні вжито заперечну частку *ани*, то частки *не, ни* не вживаються: А мы сами, ани *дети и братья наша* 9 (пор. сучасне українське – ні ми самі, ані діти й брати наші); *людеи во имену*

пана моего немає, ани, деи, ѿ них вѣдаю 167. В одній із справ писар не до місця вжив прийменник *в*, у результаті заперечна конструкція набула такого вигляду: *держат не в покою и неприязни /тримають у неспокої та неприязни/* 34 зв. Загалом в аналізованій пам'ятці писарі використовують два заперечувальних слова: *нимаи* та *нѣт*: *тобѣ, деи, пѣ Павловичу, до того потреби жадное нимаи* 63 зв.; *и до сих часов его нѣт* 64.

У пам'ятці численні давні прийменниково-іменникові конструкції вжиті паралельно з новими, властивими вочевидь місцевому мовленню. Історичний знахідний-називний усе частіше поступається знахідному-родовому: *мимо двор кнѣни Ивановои* 8, *отнато в него сѣрмагу, шапку и сокиру ... в него отнато кожух, шапка и сокира* 15 зв., *смотрели есмо тои sprawy* 21 зв., *мает он тые люди держати* 22 зв., *люди на новом, на сыром кореню ѿсаживати* 49 зв., *всеи маєтности вживает* 23, *был пограбил кони* 23, *тыи конѣи двоє...* *загнати* 128 зв., *огледавши всех листов* 30, *ѿзали чотыри члѣков* 36, *дверѣи передо мною замкнути казал* 46, *ѿвса сеяти* 89, *жалуючи и ѿповѣдаючи на бояре* 173. Вживання таких паралельних форм пов'язуємо із становленням лексико-граматичної категорії істот/неістот. Причому, як видно із прикладів, поплутувалися форми не лише чоловічого роду, але й жіночого. Такий паралелізм загалом був характерний для ділової писемності на українських і білоруських землях у XVI ст. Зрештою, подібні написання знайшли широке відображення й у друкованому Статуті 1588 року [4: 194]. Сучасна безприйменникова конструкція «мені тебе жаль», очевидно, на час написання пам'ятки була прийменниковою: *ми на тебѣ жал* 231. Можливо, керування з прийменником *на* загалом було активніше виявлено, а з часом замінене або безприйменниковим, або стало вживатися з іншим прийменником: *всказано на них* 4 зв., *хотачи на мене взати мыго* 20 зв., *стали на нас ... стрелати* 37, *справедливост на подданных своих вчинити* 41, *прослчи на мене права* 51 зв., *стали на его мл бити* 52, *стали на него сечи* 82 зв., *кликнул на люди, абы на нас били и гонили* 85 зв., *з выроку его млсти ... всказано на мнѣ* 108. Багато таких

конструкції виявлено в рукописному Познанському збірнику кінця XVI ст. [2]: *да(и) его на мене 10, пал на колѣне своемъ и на королевы поклонилъся 11, вчинили на его волю 47, мстилъ на тебе 62*. Подібні поєднання відомі і в старопольській мові: *na mię moi poddani niełaskawi* [5: 148]. В одній зі справ засвідчено безприменникове поєднання *мене (+object) оповідати* 'про мене комусь розповідати': *пытал єсми врадника горуховского ѿ кнѣзи Александри Кошерском, где он єст и хто бы мене мел его млсти кнѣю ѿповедати 45 зв.* Можливо, відгомонам давніх безприменникових конструкцій (якщо це не писарська помилка) з формами місцевого відмінка є написання: *вѣно мнѣ ѿправил на третей части имени своем Привередовскомъ 100 зв.* Поєднання з применником *через*, вживане волинським писарем у 1561 році, тепер відповідає в літературній мові підрядній конструкції з допустовим сполучником *незважаючи на*: *просо через заповедъ владовую побрал /просо побрал, незважаючи на заборону уряду/ 130 зв.* У діалектному ж мовленні поліщуків подібні узгодження з применником *через* і зараз трапляються: [¹навет' | ¹через тво| ¹йѣ балач| к'і / ¹яа | ¹буду ро| ¹б'ит' сво| ¹йе].

Поширеним у Луцькій книзі є явище мультиплікації применників: до пана моег до Володимѣра 1 зв., у подданного кнѣни Ивановоє ув Андреица 8, ѿповедал мнѣ на подданных кнѣа Ивана Чортгорыского на мещан клѣванских 16, на има на Тимоша 25, с тог имени Вгриновског з Михлинског 27, єсмо до другог имени его до Щурина 37, ув одног члѣка на има у Юхна 37, посылал єсми двох радец ... до Красного до пѣа Ивана 38, ввезалъ єсми в члѣка пѣа Семѣна Козинского на има во Иванца 42, до двора до пѣи пришол 51 зв., на знаидѣне и на розсудок ... приятелѣи своих, тоєст на пѣа Ивана Шимковича Склѣнского, на пана Григоря Гулевича, на пѣа Андрея Колпытовского а на пѣа Григоря Болбаса 58, в подданного своего в Хомы 94, она мешкает во имени пѣа Ивана Олехновича Борзобогатог в Тополю на има в Тишка у тивона 102 зв., къ селищу ку Хренове Горѣ показовали 111, на Павлу на мелнику 127 зв., ѿ служѣбника пана Антона Яловицкого на има ѿ Тита 180.

Приклади звертань у пам'ятці виявлено небагато: а тобє, деи, пїє Павловичу, до того потреби жадное нимаи 63 зв., я, деи, тобє, пїє дворанине, увазая жадного во именьа своих не поступаю 70, Бжє створителю, вховаи 126.

Досить часто трапляються в тексті книги залишки колишніх зворотів із давальним самостійним: будучи мнє в Тристанцы 18, будучи нам в Забороли 36, иж будучи мнє в Боровичох 37 зв., (виж) тыми словы сознал, иж будучи єму у пїєи Зверовой в Посєзви 55 зв., И приєжчаючи нам до именьа 60 зв., приходчи єму до млына их Перекалского 82 зв., иж будучи мнѣ в Шулжинцох 123, будучи мнє дворенином ѿт его кролеѣвское млсти 192 зв. Успадкований з мови церковнослов'янської давальний самостійний в українських пам'ятках XVI ст. був активновживаним [3: 41]. Можливо, відгомонам цього явища є й інші модифікації таких конструкцій: будучи я потребным пнїєи 46 зв.; я, Василєи Михайлович Семашко, будучи з Божого допущєня хоробою ѿбгажоному 196 зв.; И не смеючи их /вони/ ити до дому своего 94 зв., иж зъехавшиса нам /ми/ дла потреб наших 213 зв. Не успадковані сучасною українською мовою поєднання вживають луцькі писарі стосовно займенника І особи з орудним відмінком, де з часом почав уживатись родовий: Козинская ѿбводила нами халупы 36, ѿбводил нами землю 123, ѿбводил мною поле 165 зв.

Очевидно, поширена дотепер у поліських говорах конструкція [*пойти^і на село*] 'піти в центр села', була в активному вжитку в XVI ст.: пан пошол на село 14 зв., до врадника приєхали и наши, деи, его на селѣ 111 зв.

Своєрідність узгодження. Присвійні прикметники узгоджувалися, як правило, не з кваліфікатором *пан*, а з попереднім іменником: з руки пана Богухваловы 19 зв., ѿповеданє служебника пїа Александра ѿалєлѣєво 52, у дворе его млсти пїа Петровом 57, водлуг повєсти пїа Львовы 58 зв., подданные пана Грицковы Букоємские 87, до рук пана Моисєєвых 192 по смерти пїа Климентове 261 зв. Загалом означення вживані як у пре-, так і в

постпозиції: на влостивом кгрунте 1, литовскои личбы 10, 8 спокойномъ держаню 31 зв., скутечную росправу 74 зв., перед зацными людми 77 зв., муравского сукна 78 зв., влостивые прокосы 149, доброй воли 188 та ін.; але – з пашнею дворною 10, личбы литовское 11, час немалы 31 зв., коня сѣрострокатога 62, в неделю проводную 74 зв., подковы конские 76 зв., кгрунту земланого 99, у книги замковыє 118 зв. та ін. Нерідко постпозитивне узгоджене означення стоїть дистактно від означуваного слова: вѣна ѿт небожчика ѿца моего неѡписаного 23 зв., лист владовыи ѿт пнѣи ѡстиковой навпоминальныи 41; колко печатей в того листа приложоных 56 зв., рокъ в листе гѣдрском ѡписаныи 74 зв., положил копѣю з листа заручного списанную 81 зв., ѡбачивши лежачого Ивана посеред избы кривавого 86 зв., коня того, на котором седел, шерсти гнѣдого 89 зв., ложок два тузины серебряных 183, затлумляючи реч мою справедливую 190 зв.

Дуже багато вживали луцькі писарі вставних та вставлених конструкцій. Характерною ознакою пам'яток ділового стилю XV-XVI ст. на українських та білоруських землях є вживання вставного слова *деи* 'мовляв': и еще, *деи*, над то 25 зв.; бо, *деи*, а там же, на том болоте 149, а також інших вставних слів: на котором, поведаєт, видеѣл у голове 55 зв.; правда, и в малом часе 86 зв.; збили, змордовали и, правє, нас за мѣртвыє покидали 72. Не можна зараз однозначно сказати, чи висловив тогочасний автор словом *певне* впевненість, чи сумнів у такому реченні: *єстли*, *деи*, поедете до села, *пєвне*, вам набют хребта 60 зв. Ми трактуємо його як вставне. Вставлені конструкції: знашодчи пѣна Кгєсинског (а ѡнъ с панєю своєю хочут ехати до мши) и там же при их млсти в светлицы заставяши жону свою 88, жадных листов, ани реєстру, с чим тую ѡпеку до рук своих (яко ѡни сами мєнят) вziali, не показали 77 зв.; повинен будєт гсѣрю королю его млсти заруки заплатити пятсот коп грошеи, а пану Василю Гулевичу (або хто-колвекъ по нем на тот час тых двох частєи того имени нашог Баєвского держат будєт) двѣстє коп грошеи 11 зв.; владник его мл

дорогостаискии *Ѡилиико* (*нѠт вѠдома для которои причини*) на *смерть* замордовал 65 зв.; И то, поведил, *иж* дня сегоднешнег у *платницу* великую пан Грицко Елович присылал мне саблю мою через служебника кнѠза Костентинова Черкаса (*нижли я Ѡдной сабли, кром инших речеи своихъ, брат не хотел*) 87; а чого, БжѠ створителю вховаи, на тые Ѡбоє деток моих смерти 126; А так я того вижа врядовог достаточне выслухавши (*такъ якъ Ѡнъ передо мною все то вызналъ*) тоє сознає его, яко *вышеи* єсть Ѡписано, до книгъ замъковыхъ записати казалъ 164. Цікаво, що в останньому реченні сам писар вставлену конструкцію виділив розділовими знаками.

Відокремлені члени. Відокремлені обставини. Активне вживання дієприслівників є виразною характерною особливістю ведення канцелярських книг. Найчастіше в тексті відокремлюються обставини, виражені дієприслівниковими зворотами та одиничними дієприслівниками: И того ж дна ехали єсмо до *именя* кнѠни Солтановое Соколское до Михлина, хотечи тамъ в томъ *именю* пнѠа Дубравского в *десят* служ[б] увязати 2 зв.; скоро нас обачили *дочки* пнѠи Яджовои, *выскочивши*, и ворота замкнули и нас в двор не пустили 14; А служебники мои, побравши шаты Ѡ Кравца, ехали до мене 17; тут же, стоячи перед нами у права, *сын* єє пан Гурин поведил пану Григору *никоторыи* слова, праву *непристоинные* 32 зв.; Которыи, приехавши до Луцка и напытавши колко *вантухов* хмелю в Луцку, *вернулись* были до мене 63. Нерідко писарі нанизують до відокремленої структури одразу кілька таких зворотів: пан *Ѡедор Лудвищьскии*, *способившися* з многими помочниками своїми, не маючи до мене *никды* жадное *потребы*, *приходчи* умыслне *моцно* квалтом на *господу* мою у *дом* до писара *местского* на *име* ..., мене *самого* мало Ѡ *горло* не приправил 7. Відокремлені означення, особливо додатки, в тексті пам'ятки трапляються рідше: то *двор* мои, *деи*, к тому двору *прислухаючи* 5 зв.; зо *всими* *пожитки*, *яким-колвекъ* Ѡдно *именемъ* названы *быти* могут, 11; *мам* ... *вѠно*, Ѡписаное на листе *венонном* 14 зв.; *валчосу* *готового*, *выробленого* под

брак кгдашкии, 34; тот кгрунт сатановскии, в Подолскои земли лежащи 60; копѣи, списаныи з листов 61; через заруку, ѿт владу положоную, жону его збил, сторсовал 229; покол ѿни з собою роздѣлок вечистыи а неѿтменныи, кром жадное проволоки, примут 213. Водночас характер досліджуваної пам'ятки передбачає широке вживання відокремлених прикладок: ѿт князя Романа Ѳедоровича Сонкгушковича, старосты его мл житомирского, 3; Пришодчи перед мене, Бориса Ивановича Сову, подстаростего луцкого, 4 зв.; при мене, вижу владовом, 5 зв.; Яцко Аѳрашевич, жид з Любомла, 6; мещанин луцкии Иван Иванович, Гречинои зят, арандовал ѿ мене корчму 12 зв.; великии княз московскии посылал архидьякона своего Генадия и мене, слугу своег, Василя 62 зв.; я, Грицко, матце их а неѿстце своєї 77 зв.; а то, деи, справа Матысова, писаря его млсти пѣа воеводы виленског, которыи, поведаєт, перед тымъ писат не вмевал 153 зв.; пан Аврам зо мною, вижом, 123. Трапляється, що прикладка стоїть не одразу після означуваного слова: кгда ж, деи, тыи боярове до Лукова, Гацко Мартинцевич, Иван а Кузма Сидковичи, до владника приехали 111 зв.

Часто вживають писарі при описі різних справ уточнювальні члени речення: тобе тут, в дворе, ани до людеи потреби нѣт 14 зв.; сеи ночи, с патици на субботу, хлопец мои Гурин, немало речии зашкодивши, втек 62; бо, деи, а там же, на том болоте, маю з вами част 149; А потом вночи, с патицы на субботу, якобы ѿ полночи, владник пана Василев закликав 166; тых часов з олторка на середу ночи вчораинее, якобы трема годинами в ноч, служебники, тивон и паробки дворные 119. Нерідко пояснювально-ототожнювальний сполучник *тоєст* вживає писар для приєднання словосполучення або речення, які уточнюють у контексті попереднє повідомлення: здавна приходит кождог року по чотыри копы грошеи и по чотыри тисечи соли, тоєст на кождыи квартал по копе грошеи и по тисечи соли 12; чинечи досыт ѿпису своему на рок припалыи, тоєст на Вознесєне Гсѣдне 29; за тыми позвы в замку Луцкомъ

стати ку праву на початю роков, тоєст в неделю зборную 57; виявлено цей сполучник і при перерахуванні однорідних членів: речеи рухомых досыт немало, тоєст грошеи готовых тридцат кол, ку тому пояс сребрьныи позлотистыи и листы потребныи 33; казала взати коня ихъ серого зъ санми, зс[!] хомутом и с тымъ, што было на санех, тоєст коверец, ложник, шпанчу, саблю и сокерку 38 зв.; всакиє пожитки прибавлати и розширати, тоєст люди на новом, на сыром кореню осаживати, ставы сыпати и млыны будовати 49 зв. Поєднуючи групи однорідних членів речення, писарі використовують приєднувальні сполучники *так тєж*: быдло, свини, гуси, куры, так тєж с коморы полотна, прадиwa, хусты ... побрали 5 зв.; *к тому*: Взал в них четверо конєи з санами и с хомуты, к тому сокир чотыри, кожухов чотыри 6 зв. Часто вжито парні сполучники в реченні з однорідними членами *яко ... , так*: яко въ дворе, так в людех 13 зв.; *над то*: тог всег набрал и до рук своих взал яко плтнадцат сот копъ гршеи монеты и личбы литовское, над то еше положил тастамент небожчика того 48.

Отже, організація структури простого речення (засоби та способи поєднання компонентів) значною мірою визначені самим характером тексту. Пам'ятки ділового стилю – грамоти, духівниці, протести та ін. – передбачали певну модель написання. Особливо це стосується ведення актових книг у канцеляріях Правобережної України. Так, в аналізованій пам'ятці, як і інших подібних книгах, активно використовують писарі відокремлені прикладки, обставини, виражені одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами, уточнювальні члени, повтори (мультиплікацію) прийменників. Водночас рідко натрапляємо на питальні та спонукальні речення, поодинокі випадки вживання відокремлених додатків. Приклади передавання на письмі особливостей живомовного синтаксису трапляються вкрай рідко. До таких в аналізованій пам'ятці, можливо, варто віднести конструкції з прийменником *на*, на зразок: *мені на тебе жаль*.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арполенко Г., Грищенко А., Німчук В., Русанівський В., Щербатюк Г. Історія української мови. Синтаксис. / Галина Арполенко, Арнольд Грищенко, Василь Німчук, Віталій Русанівський, Галина Щербатюк. – К., 1983. – 503 с.
2. Беларускі Трышчан. Faksymile rękopisu wraz z analizą filologiczną Alesia Brazgunowa i Nadziei Starowojtowej i ich przekładami na współczesny język białoruski. / Pod red. Mariusza Maszkiewicza. – Wrocław 2007. – 409 с.
3. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // П.Г. Житецький. Вибрані праці. Упорядк., вступна стаття й прим. Л.Масенко. – К., 1987. – 326 с.
4. Мякишев Владимир. Язык Литовского Статута 1588 года. / Владимир Мякишев – Kraków, 2008. – 717 с.
5. Beata Kaczmarczyk. Język polski w kancelarii królewskiej w pierwszej połowie XVI wieku. – Wrocław, 2003. – 189 с. + 15 ілюстрацій факсиміле.

Мойсієнко Віктор Михайлович, директор інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор філологічних наук, професор.

Наукові інтереси: історична діалектологія, мовна ситуація на українських землях в період їх входження до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.